

Leszek Kolakowski

Marxistické kořeny stalinismu

Nač se máme ptát?

Ptáme-li se „Jaký je vztah stalinského mocenského systému a stalinské ideologie k marxismu?“, pak hlavní potíže spočívá ve správné formulaci otázky. Náš problém může být specifikován z různých hledisek, přičemž na některé z těchto podrobnějších otázek není vhodné odpovídat, jiné jsou bezpředmětné nebo řečnické, neboť odpověď je zřejmá.

Toto je příklad takové otázky, na kterou neexistuje odpověď, a která je současně bezpředmětná: „Co by řekl Marx, kdyby se dožil našich časů a mohl vidět vtělení svých idejí v sovětském systému?“. Kdyby se dožil, nevyhnutelně by se musel změnit. A kdyby dnes vstal z mrtvých, byl by jeho názor na to, jaká je nejsprávnější praktická interpretace jeho filozofie, pouze jedním z mnoha názorů, který by bylo možno snadno zlehčit poukazem na to, že filozof vůbec nemusí být neomylný, pokud jde o implikace a důsledky jeho vlastních idejí.

A toto jsou příklady otázek, na něž odpovědi jsou zřejmé a ani nevyžadují diskusi: „Byl stalinský systém vytvořen ve smyslu kauzálním marxistickou teorií?“, „Můžeme v Marxových textech najít explicitně vyjádřené nebo v náznaku obsažené hodnotící soudy, které jsou v rozporu se systémem hodnot, na nichž spočívají základy stalinské společnosti?“. Odpověď na první otázku je jasně záporná, neboť žádná společnost nebyla nikdy vytvořena jen ideologií a žádná nemůže být náležitě objasněna ideami lidí, kteří přispěli k jejímu vytvoření; každý je natolik marxistou, aby to uznal. Všechny společnosti ve svých institucích obražejí myšlenky svých členů a domnělých tvůrců — myšlenky vzájemně rozporné — týkající se toho, jaká by společnost měla být; žádná společnost však nebyla jednoduše vytvořena původními ideami a představa, že by se jakákoliv společnost mohla vynořit hotová z nějaké utopie (či kakotopie), znamená věřit, že se lidská společnost může beze zbytku zbavit svých vlastních dějin. To je zcela negativní banalita, jdoucí proti zdravému rozumu.

Společnosti vždycky vznikaly způsobem, jakým o sobě smýšlely, avšak i tato závislost byla vždy částečná.

Odpověď na druhou otázku je zřejmě kladná a pro naši rozpravu je bezvýznamná. Lze snadno zjistit, že Marx nikdy nenapsal nic, z čeho by přímo vyplývalo, že socialistické království svobody má spočívat na despotické vládě jedné strany; že neodmítal výslovně demokratické formy života; že od socialismu očekával zrušení ekonomického násilí jako doplněk ke zrušení násilí politického, nikoliv na rozdíl od něho, atd. Je-li to všechno pravda, může být také pravda, že jeho teorie logicky vede k závěrům, které nejsou v souladu s jeho vlastními přímo vyjádřenými hodnotami, nebo že z empirických důvodů se nehodila k praktické aplikaci, která by se značně lišila od té, kterou známe z dějin komunismu. Není nic divného v tom, že politické a společenské programy, utopie a proroctví přinášejí výsledky, které se od záměrů autorů nejen liší, ale do značné míry jsou protikladné; nějaké dříve nepovšimnuté nebo přehlížené empirické souvislosti způsobí, že realizace určitých částí utopie je možná pouze za cenu opuštění jiných. A to je rovněž v rozporu se zdravým rozumem; většina z toho, co se učíme o životě, spočívá v poznávání, které hodnoty lze realizovat společně a které se vzájemně vylučují; utopisté jsou většinou lidé, kteří se obvykle nenaučí, že existují hodnoty navzájem rozporné. Tato rozpornost je nejčastěji empirická a nikoliv logická, takže utopie nejsou nutně rozporné logicky, nýbrž jsou neproveditelné s ohledem na materiál, z něhož je vybudován svět.

A proto při úvahách o poměru mezi stalinismem a marxismem nechávám stranou jako bezvýznamná taková rčení jako „Marx by se v hrobě obrátil, kdyby to viděl“, „Marx byl proti cenzuře a pro svobodné volby“ atd. — bez ohledu na to, zda se taková rčení dají nebo nedají odůvodnit (což je poněkud pochybné u prvního rčení).

Svou zvědavost bych proto raději vyjádřil jinak: zda specificky stalinská ideologie, jejímž úkolem bylo nebo je ospravedlnit stalinský systém společenské organizace, byla právoplatnou (i když ne jedinou možnou) interpretací marxistické filozofie dějin? To je mírnější varianta mé otázky. Ostřejší varianta zní: lze se domnívat, že každý pokus uvést v život základní hodnoty marxistického socialismu by velmi pravděpodobně vedl k politické organizaci, vyznačující se rysy jednoznačně připomínající stalinismus? Budu argumentovat ve prospěch kladné odpovědi na obě otázky, přičemž si uvědomuji, že „ano“ na první otázku nevyvolává nutnost odpovědět „ano“ na druhou otázku; není logicky neslučitelné tvrdit, že stalinismus byl jednou z přípustných variant marxismu a zároveň popírat, že by samotný obsah marxistické filozofie vyhovoval této zvláštní verzi více, než kterékoliv jiné.

Definice stalinismu

Nemá větší význam, zda užíváme slovo „stalinismus“ k označení jasně vymezeného období individuální tyranie v Sovětském svazu (tj. zhruba od r. 1930 do r. 1953), nebo zda tak označujeme každý systém vykazující výrazně podobné znaky. Naproti tomu otázka, do jaké míry jsou státy sovětské nebo sovětského typu v postaliniském období pokračováním téhož systému, není samozřejmě otázkou terminologickou. Existují ovšem důvody, pro něž pojetí méně historické, avšak abstraktnější a zdůrazňující kontinuitu systému, je výhodnější.

Stalinismus můžeme charakterizovat jako téměř dokonalou totalitní společnost založenou na státním vlastnictví výrobních prostředků. Používám výraz „totalitní“ ve všeobecně užívaném smyslu, máje na mysli politický systém, v němž všechny společenské vztahy byly nahrazeny státní organizací a kde v důsledku toho všechny kolektivy a všichni jednotlivci mají fungovat výhradně pro cíle, které jsou zároveň cíli státu a jsou také státem určovány. Jinými slovy — ideální totalitní systém by se zakládal na úplném zničení občanské společnosti, takže stát a jeho organizační nástroje by byly jedinou formou společenského života; všechny druhy lidské činnosti — ekonomické, kulturní, politické, intelektuální — jsou dovoleny a nařizeny (rozdíl v tom, co je dovoleno a co je nařizeno směřuje k zániku) pouze v takovém rozsahu, v jakém slouží státním cílům (opakuji: cílům, které definuje sám stát). Každý jednatel, včetně samotných vládců, je pokládán za vlastnictví státu.

Takto vymezený pojem — a domnívám se, že tato definice je ve shodě s většinou autorů, kteří se tímto předmětem zabývali — vyžaduje několik vysvětlujících poznámek.

Za prvé — je zřejmé, že k dosažení dokonalé formy vyžaduje zásada totalitní organizace státní dozor nad výrobními prostředky; ideální formy nemůže dosáhnout stát, který ponechává značné oblasti výrobní činnosti a hospodářské iniciativy v rukou jednotlivců a tak dovoluje určitým částem společnosti žít v ekonomické nezávislosti na státě. Proto také nejlepší šance na dosažení ideálu má totalitarismus v rámci socialistického hospodářství.

Za druhé — je nutno zdůraznit, že absolutně dokonalý totalitní systém nikdy neexistoval, avšak známe společnosti, které mají v sobě velmi silnou a neustále působící tendenci k zestátnění všech forem kolektivního a individuálního života. Jak sovětské, tak čínské společnosti jsou nebo v určitých obdobích byly blízké ideálu, podobně hitlerovské Německo, i když netrvalo dost dlouho, aby se plně

rozvinulo, a i když se místo globální nacionalizace spokojovalo nuceným podřízením ekonomických činností státním cílům. Jiné fašistické státy byly (nebo jsou) značně pozadu za Německem. Podobně evropské socialistické státy nikdy nedosáhly sovětské úrovně totality, přes neustálé pokusy tlačit je tímto směrem.

Je málo pravděpodobné, že by se „entelechie“ totalitarismu fakticky zhmotnila v čisté podobě. Úporně se tlaku systému brání některé formy života — rodinné, citové, sexuální vztahy, které byly v různých obdobích rovněž vystaveny silnému státnímu tlaku, avšak — jak se zdá — nikdy s naprostým úspěchem (alespoň v sovětském státě, více bylo dosaženo v maoistické Číně). Odpor klade také individuální a kolektivní paměť, kterou se totalitní systém neustále snaží zničit tím, že vždy znova píše, padělá a přizpůsobuje historii běžným politickým potřebám. Je jistě snadnější zestátnit továrny a práci než cit, snadněji lze zmanipulovat naději než paměť. Odpor proti zestátnění historické minulosti je jednou z hlavních složek antitotalitního hnutí.

Za třetí — navržená definice vychází z toho, že ne každý despotický nebo teroristický vládní systém je nutně totalitní. Některé z nich — i ty nejkrvavější — mají omezené cíle a nepotřebují pohlcovat všechny formy lidské činnosti v systému státních cílů; nejhorší formy koloniální vlády v nejhorších obdobích obvykle nebyly totalitní; cílem bylo hospodářské vykořisťování podrobených oblastí, a poněvadž z tohoto hlediska mnohé formy života neměly význam, bylo možno je nechat na pokoji. Z druhé strany — totalitní systém nemusí bez ustání používat masového teroru jako prostředku útlaku.

V dokonalé formě je totalitarismus druh otrocké společnosti bez pánů. Všechny lidi mění v otroky, takže má určité rysy egalitářství.

Je mi známo, že pojem „totalitarismus“ i jeho právoplatnost se v posledních letech staly předmětem kritiky a mnohdy bývají označovány jako zastaralé a zdiskreditované. Nevím však o pojmových ani historických analýzách, které by tento pojem zdiskreditovaly — na rozdíl od četných dřívějších analýz, které jej legalizovaly (již Proudhon předpověděl, že komunismus bude znamenat státní vlastnictví lidských osob; že k tomu fakticky došlo v sovětské společnosti, popsalo tolik a tak známých autorů — nezáleží na tom, zda výraz „totalitarismus“ byl či nebyl použit — že jejich citování by bylo zbytečným puntičkářstvím.

Hlavní stadia stalinského totalitarismu

Sovětská varianta totalitní společnosti se vyvíjela mnoho let, než dosáhla své dokonalosti. Stadia jejího vývoje jsou dobře známa,

a proto postačí, když je jen krátce připomeneme.

V prvním stadiu byly zrušeny všechny základní formy zastupitel-
ské demokracie: parlament, volby, politické strany a nezávislý tisk.

Druhé stadium (částečně se překrývající s prvním) je známé pod
matoucím názvem „válečného komunismu“. Název naznačuje, že po-
litika tohoto období znamenala použití přechodných a mimořádných
prostředků a jejím cílem bylo překonat monstrózní obtíže vyvolané
občanskou válkou a intervencí. Ve skutečnosti lze snad zjistit z pří-
slušných písemností vůdců — zejména Lenina, Trockého, Bucharina
— že všichni pokládali tuto ekonomickou politiku (zrušení svobod-
ného obchodu, nucené rekvizice „přebytků“ u rolníků, tj. všeho, co
místní orgány za přebytky pokládaly, přidělování všech statků, nu-
cená práce) za trvalý výdobytek nové společnosti, a že se nakonec
od této politiky upustilo v důsledku ekonomické katastrofy, kterou
způsobila, nikoliv proto, že přestaly působit válečné podmínky, kte-
ré si ji vynutily. Trockij i Bucharin ujišťovali s důrazem, že nucená
práce je trvalou, organickou součástí nové, osvobozené společnosti.

Základní složky totalitního řádu, které byly v tomto období vy-
tvořeny, přetrvaly a staly se důležitými a nezměnitelnými složkami
sovětské společnosti. Takovou trvalou vymožeností bylo zničení děl-
nické třídy jako politické síly (likvidace rad jako nezávislého výrazu
lidové iniciativy, likvidace nezávislých odborů a socialistických stran).
Další bylo — ještě ne definitivní — zrušení demokracie ve straně (zá-
kaz frakční činnosti). Po celé období NEPu se totalitní znaky systé-
mu upevňovaly, přestože byl povolen svobodný obchod a většina
společnosti, tj. rolnictvo, využívala ekonomické nezávislosti na stá-
tě. Jak ve smyslu politickém, tak kulturním byl NEP obdobím ros-
toucího nátlaku státu, ovládaného stranou, na všechna střediska ini-
ciativy, která dosud nebyla, nebo jen částečně byla vlastnictvím stá-
tu, a teprve další fáze vývoje přinesla v tomto směru plný úspěch.

Třetím stadiem byla nucená kolektivizace, která zničila poslední
nezestátněnou společenskou třídu a dala státu plnou moc nad hospo-
dářským životem (což ovšem neznamená, že uschopnila stát k účin-
nému hospodářskému plánování; této schopnosti neměl stát dosáhnout
nikdy). Ve čtvrtém stadiu samotná strana, jakožto potenciální
(byť již ne faktická) neznárodněná moc byla zničena při čistkách. Ne-
šlo o to, že by se nějaké efektivní vzpurné síly uchovaly ve straně,
ale o to, že mnoho jejích členů, zvláště starších, zachovávalo loajali-
tu vůči tradiční ideologii. I když tedy projevovali dokonalou posluš-
nost, mohli být nikoliv bezdůvodně podezřelí, že svou loajalitu dělí
mezi vůdce a zděděný systém ideologických hodnot; jiným slovy —
že jsou vůči vůdci potenciálně neloajální. Strana měla být poučena,
že ideologie je to, co v dané chvíli stanoví vůdce, a tuto učitelskou

práci s úspěchem provedly masakry, které nebyly dílem šílence, ale ideologického Führera.

Tvář vyspělého stalinismu

Výsledkem tohoto procesu — jehož všechny postupné fáze byly vědomě rozhodnuty a zorganizovány, i když ne všechny byly předem naplánovány — byla společnost ovládaná státem a blízká dokonalé jednotě, zpevněná stranou a policií. Její integrace a dezintegrace byly totéž: byla tak dokonale integrovaná, že všechny formy společenského života jí byly vnuceny jedním mocenským centrem a jemu podřízeny; byla tak dokonale dezintegrována z téhož důvodu — občanská společnost byla téměř zničena a ve všech vztazích ke státu stáli občané před všemocným aparátem jako izolovaní a bezmocní jedinci. Společnost byla skutečně přivedena do situace „pytle s bramborami“, abychom použili rčení Marxova v „Osmnáctém Brumairu“ o francouzských vesničanech.

Právě tento stav — sjednocený státní aparát proti jednotlivcům navzájem od sebe odděleným — určoval všechny podstatné rysy stalinistického systému. Jsou dobře známy a popsány v mnoha knihách, proto zde připomeneme jen některé z nich, jež jsou důležité pro naše téma.

Za prvé — zrušení práva. Právo sice přetrvalo jako systém procedurálních pravidel ve veřejných záležitostech, bylo však zcela zrušeno (a nebylo nikdy obnoveno) ve smyslu pravidel, která by mohla v jakémkoliv směru omezit všemocnost států vůči jednotlivcům. Muselo být takové, aby nikdy nenarušilo zásadu, podle níž jsou občané vlastnictvím státu. V nejdůležitějších bodech musí být totalitní právo mlhavé a neurčité, takže jeho faktická aplikace závisí na arbitrárních a proměnlivých rozhodnutích výkonné moci a každý občan v téměř každém okamžiku může být označen za zločince. Nejvýznamnějším příkladem byly vždy politické trestné činy uvedené v trestním zákoníku; jsou popsány tak, že je téměř nemožné, aby se jich občan denně nedopouštěl. V jakém stupni jsou tyto trestné činy fakticky stíhány nebo nakolik se používá teroru — to je věc politických rozhodnutí vládců. V postalinistickém období nedošlo na tomto poli k podstatným změnám; ani přechod od masového teroru k selektivnímu, ani lepší dodržování procedurálních předpisů nemají význam, pokud jde o trvání typicky totalitního práva, dokud takové změny neomezují faktickou moc státu nad životem jednotlivců. Lidé mohou nebo nemusí být uvězněni za vyprávění politických anekdot, násilím jim mohou nebo nemusí být odebrány děti, jestliže je rodiče nevychovájí — což je jejich zákonnou povinností — v komunistickém

duchu (ať už to znamená cokoliv). Totalitní bezpráví nezáleží v tom, že se vždy a všude aplikují krajní prostředky, nýbrž v tom, že jednotlivci nemají v právu žádnou ochranu proti jakýmkoliv formám represe, které by stát chtěl v daném okamžiku použít, v tom, že právo bylo zrušeno jako nástroj zprostředkování mezi státem a lidmi a změněno ve zcela pružný nástroj státu. V tom směru nebyla stalinická zásada zrušena dodnes.

Za druhé — osobní autokracie. Ta se zdá být přirozeným, jaksi logickým důsledkem zásady dokonalé jednoty, která řídila vývoj totalitního státu. K dosažení vyspělé formy vyžadoval tento stát jednoho a pouze jednoho vůdce s neomezenou mocí. Takový byl tichý předpoklad, ležící u základů leninské strany — v souladu s často citovaným proroctvím Trockého z r. 1903 (prorok měl na ně brzy zapomenout). Celý pokrok sovětského systému v třicátých letech spočíval v postupném omezování fóra, na němž se mohly dostat ke slovu konflikty zájmů, idejí a politických tendencí; po krátkou dobu mohly být ještě vyjádřovány veřejně, pak se pole dovoleného vyjadřování přesunulo do strany, pak do stranického aparátu, do ústředního výboru a konečně do politbyra. Poněvadž však zdroje společenských konfliktů nebyly odstraněny, ale byla jim jen vzata možnost vyjádření, mohl Stalin důvodně tvrdit, že i v tom nejužším kruhu budou konfliktní proudy — pokud jim bude dovoleno se vyjadřovat — přenášet nátlaky dosud neurovnaných, znesvářených zájmů občanů. Zničení občanské společnosti tedy nemohlo být definitivní, dokud různé tendence nebo frakce měly ještě možnost vyjádření, byť v nejvyšším stranickém orgánu.

Změny, k nimž došlo v sovětském systému po smrti Stalinově — přechod od tyranie jednotlivce k oligarchii — se právě v tomto bodě zdají být nejpřekvapivější. Vyplynuly z nevyčísitelné rozpornosti systému: dokonalou jednotu vlády, jakou systém vyžadoval a jaká se vtělila do tyranie jednotlivce, nebylo možno uvést do souladu s potřebou minimální bezpečnosti ostatních vůdců, kteří za vlády Stalina byli degradováni do stejně nejistého postavení otroků, jako jiní lidé, a všechna jejich ohromná privilegia je nechránila před náhlým pádem, uvězněním a zabitím. Oligarchická vláda po Stalinovi se stala jakýmsi vzájemným paktem o bezpečnosti stranického aparátu. Tento systém — v míře, v jaké fakticky fungoval — odporoval zásadě jednoty. V tom smyslu lze postalinická desetiletí pokládat za stalinismus nemocný a neschopný.

Přesto není pravda, že by sovětské společnosti vládla policie, a to ani v nejhorších dobách. Stalin vládl zemi i samé straně s pomocí policejní mašinérie, vládl však jako vůdce strany, nikoliv policie. Strana, která po čtvrt století byla identická se Stalinem, nikdy neztratila

svou všemohoucnost.

Za třetí — systém všeobecného špehounství jako zásada vládnutí. Fakt, že lidé byli povzbuzováni a donucováni ke vzájemnému špehování, nebyl způsob obrany státu proti reálnému ohrožení, ale způsob realizace téže zásady totalitarismu. Jakožto občané měli lidé žít v dokonalé jednotě cílů, přání i myšlení, jak je vyjádřil vůdce. Jakožto jednotlivci měli se vzájemně nenávidět a žít v neustálém nepřátelství. Jedině tak mohla vzájemná izolace lidí dosáhnout dokonalosti. Nedosažitelným ideálem systému je situace, kdy jsou všichni lidé vězni koncentračních táborů i policejními agenty zároveň.

Za čtvrté — zdánlivá všemohoucnost ideologie. Ve všech diskusích o stalinismu právě tento bod vyvolává nejvíce sporů a zmatků. Můžeme si toho všimnout při čtení úvah Solženicynových a Sacharovových. Solženicyn říká asi toto: celý sovětský stát, jeho vnitřní i zahraniční politika, jeho politická a ekonomická struktura jsou pod všemocnou vládou falešné marxistické ideologie a právě tato ideologie je zodpovědná za všechna neštěstí společnosti i státu. Sacharov říká, že oficiální státní ideologie je mrtva a nikdo ji nebere vážně, proto by bylo naivní předpokládat, že je reálnou silou utvářející praktickou politiku.

Oba postřehy se zdají odůvodněné — s jistým omezením. Sovětský stát měl od počátku ideologii zabudovanou do svých základů jako jedinou zásadu oprávněnosti. Pravda je, že se bolševická strana chopila v Rusku moci pod hesly, která neměla žádný specificky socialistický, a tím méně marxistický obsah (mír a půda pro rolníky). Mohla však zavést monopolní vládu pouze podle leninských ideologických zásad, tj. jako strana, která samozřejmě byla jediným oprávněným mluvčím dělnické třídy a „pracujících mas“, obhájcem jejich zájmů, vůle a přání (i kdyby samotné masy tu vůli a přání neznaly) a tuto schopnost vyjadřovat vůli mas odvozovala ze své správné marxistické ideologie. Strana má být dobrovolný, ideologicky stmelý organismus. Despoticky vládnoucí strana se nemůže zřeknout ideologie, která tuto vládu ospravedlňuje, a proto je ideologie nepostradatelná, bez ohledu na to, kdo a jak v ní opravdově věří. Vládcí si nemohou dovolit přímo vyjadřovat reálné a zřejmé zásady své politiky, nechtějí-li, aby se systém vlády zhroutil. Státní ideologie, v níž nikdo nevěří, musí být všeobecně závazná, má-li struktura státu vydržet.

To neznamena, že ideologické ohledy, kterými se odůvodňuje každý postupný politický krok, jsou nezávislou silou, před kterou Stalin a jiní vůdci hrbí hřbet. Bylo by však nesprávné tvrdit, že tuto politiku neomezují. Sovětský systém za Stalina i později prováděl „reálnou politiku“ velkého impéria a ideologie musela být dostatečně ml-

havá, aby ve všech případech politiku posvětila — NEP nebo kolektivizaci, přátelství s nacisty či válku s nacisty, přátelství s Čínou nebo odsouzení Číny, podporu Izraele nebo nepřátel Izraele, studenou válku nebo uvolnění vnitřního režimu, orientální kult satrapy nebo jeho odsouzení. A přesto je pravda, že právě tato ideologie udržuje integritu státu.

Mnohokrát se poukazovalo na to, že sovětský totalitarismus nelze pochopit bez historického ruského pozadí s jeho silnou totalitní tradicí. Autonomie státu a jeho drtivá převaha nad občanskou společností byla tématem ruských historiků 19. století a také — s jistými výhradami — některých ruských marxistů (Plechanov ve svých „Dějínách ruského sociálního myšlení“, Trockij v „Dějínách ruské revoluce“). Toto pozadí bylo již po revoluci mnohokrát označováno jako skutečný pramen ruského komunismu (Berďajev). Mnozí autoři (Kucharzewski byl jedním z prvních) viděli v sovětském Rusku přímé pokračování dřívějšího režimu, včetně politiky expanze, nenasytného hladu po nových územích, „znárodnění“ všech občanů a podřízení všech forem lidské činnosti státním cílům. Několik historiků předneslo na toto téma přesvědčivá pojednání (v poslední době R. Pipes a T. Šamuely). Toto pozadí však nepostačuje k vysvětlení zvláštní funkce marxistické ideologie v sovětském zřízení. I kdybychom — spolu s Amalrikem — uznali, že celý smysl ruského marxismu spočíval nakonec v tom, že dodal čerstvou ideologickou krev chvějícímu se impériu, a tak umožnil oddálit na nějaký čas definitivní rozpad — stejně bychom nezískali odpověď na otázku, jak se marxismus hodil pro tuto roli a jak mohla marxistická filozofie dějin se svými nadějemi, cíli a hodnotami, které v ní byly přímo vyjádřeny, poskytnout ideologické zbraně totalitnímu, imperialistickému a šovinistickému státu?

Hodila se však k tomu a nemusela být za tím účelem ani radikálně zdeformována, jen vhodně interpretována.

Stalinismus jakožto marxismus

Při svých úvahách vycházím z předpokladu, že Marxovo myšlení bylo od r. 1843 poháněno stejnou ideou, pro kterou hledal stále lepší formy vyjádření. Souhlasím tedy s těmi, kteří v intelektuálním vývoji Marxe shledávají pevnou kontinuitu a nevidí žádná více či méně náhlá přerušení při dozrávání jeho vůdčích idejí. Nemohu zde uvádět argumenty ve prospěch tohoto sice sporného, ale naprosto neoriginálního stanoviska.

Dělba práce spolu se svým neodvratným důsledkem — odcize-

* viz: Jan Kucharzewski: *Od białego do czerwonego caratu*, Veritas, Londýn 1958.

ním práce — byly pro Marxe dědičným hříchem člověka, jeho „felix culpa“, odpovědným za všechny lidské vymoženosti i za lidskou nouzi. Krajní formou odcizené práce je směnná hodnota, která ovládá v průmyslových společnostech celý proces výroby i směny. Silou, pohánějící celé výrobní úsilí, nejsou lidské potřeby, ale nekonečné hromadění směnné hodnoty ve formě peněz. Výsledkem toho byla přeměna lidských individuí, jejich osobních kvalit a schopností, ve zboží, které se kupuje a prodává podle anonymních zákonů trhu v rámci systému námezdní práce. Táž síla zrodila odcizené institucionální rámce moderních politických společností a uskutečnila neodvratný rozkol mezi osobním, egoistickým, na sebe zaměřeným životem lidí v občanské společnosti a jejich umělým, mystifikovaným společenstvím ve společnosti politické. V důsledku toho se lidské vědomí nutně deformovalo: místo aby potvrdilo lidský život a svou vlastní funkci jako „projev“ téhož života, vybudovalo vlastní iluzorní království, odtržené od života, které mělo zvětšit existující rozkol. Tím, že vytvořila soukromé vlastnictví, v jehož důsledku nastal rozpad společnosti na nepřátelské třídy bojující o rozdělení nadhodnoty, odcizená práce nakonec vytvořila třídu, která jakožto koncentrát celé dehumanizace je povolána jednak k uzdravení vědomí, jednak k navrácení ztracené jednoty lidské existenci. Revoluční proces začíná rozbitím institucionálních nástrojů chránících stávající podmínky práce a končí společností, z níž byly odstraněny hlavní prameny společenského konfliktu a v níž se společenský proces řídí kolektivní vůlí sdružených jednotlivců. Tito jedinci budou nyní moci rozvíjet své osobní schopnosti nikoli na úkor společnosti, nýbrž proto, aby ji obohatili, přičemž nutná práce bude postupně omezována a volný čas bude využíván ke kulturní tvůrčí činnosti.

Celý smysl minulých dějin a současných bojů se objevuje pouze v romantické vizi dokonale sjednoceného budoucího lidstva. Tato jednota předpokládá, že lidé nebudou potřebovat nástroje mediace oddělující jedince od druhu jako celku. Revoluční akt, uzavírající „prehistorii“ lidstva, je jednak neodvratný, jednak řízený svobodnou vůlí, neboť rozlišování mezi nutností a svobodou zanikne ve vědomí proletariátu — třídy, která boří starý řád v procesu uvědomování si svého vlastního historického poslání.

Mám podezření, že jak marxistická anticipace dokonalé jednoty společnosti, tak jeho mytologie historicky privilegovaného proletářského vědomí byly odpovědné za přetvoření jeho teorie v ideologii totalitního hnutí, a to nikoliv proto, že by je Marx sám takto chápal, ale proto, že by hlavní hodnoty této teorie jinak nemohly být realizovány. Není pravda, že by Marxova teorie neobsahovala žádnou vizi budoucnosti. Avšak ani jeho mohutná představitivost nemoh-

la jít tak daleko, aby popsala přechod z „prehistorie“ do „skutečné historie“ a vymyslela vhodnou společenskou technologii, která by tu první přetvořila v druhou. Tuto mezeru museli vyplnit praktičtí vůdci, což nutně vyžadovalo četné podrobné doplňky k zděděné doktríně.

Ve svých snech o dokonale sjednoceném lidstvu nebyl Marx — přesně vzato — Rousseauistou. Rousseau nevěřil, že by bylo možno navrátit spontánní ztracenou totožnost jedinců se společenstvím a vymazat z paměti jed civilizace. Naproti tomu Marx v to právě věřil, nikoliv v tom smyslu, že by bylo možné nebo žádoucí vrátit se k primitivnímu štěstí divocha a odvrhnout výsledky civilizace, nýbrž tak, že přesvědčivý technologický pokrok nakonec přemůže (dialekticky) svou vlastní ničivou stránku a nabídne lidem novou jednotu, založenou nikoliv na omezování potřeb, ale na osvobození od nedostatku (v tom směru sdílel naděje Saint-Simonistů).

Marxovo osvobozené lidstvo nepotřebuje žádnou mašinerii vytvořenou buržoazní společností k účelům mediace a regulace konfliktů mezi jednotlivci nebo mezi jednotlivcem a společností, což znamená, že nepotřebuje právo, stát, zastupitelskou demokracii a negativní svobodu v pojetí proklamovaném v Deklaraci lidských práv. Všechny tyto nástroje jsou charakteristické pro společnost ekonomicky ovládanou trhem, složenou z navzájem izolovaných jedinců s jejich antagonistickými zájmy a snažící se udržovat stabilitu právě pomocí těchto nástrojů. Stát a jeho právní kostra chrání buržoazní vlastnictví násilnými prostředky a konfliktům vnucují pravidla; sama jejich existence vytváří společnost, kde se lidské činnosti a přání zcela přirozeně střetávají. Liberální pojetí svobody počítá s tím, že moje svoboda nutně omezuje svobodu jiných, a tak tomu skutečně je, když se rozsah svobody sbíhá s rozsahem vlastnictví. Avšak jakmile systém společenského vlastnictví nahradí buržoazní řád, ztratí tyto nástroje své odůvodnění. Individuální zájmy jsou v souladu se zájmy obecnými, není již třeba udržovat nejistou rovnováhu společnosti předpisy, které mají vymezovat hranice individuální svobody. Budou odstraněny „racionální“ nástroje liberální společnosti a také z minulosti zděděné svazky v rámci plemene nebo národa rychle zmizí během tohoto procesu. Z tohoto hlediska kapitalistický řád razí cestu komunismu, dřívější iracionální loajality se rozpadají jak pod tlakem kosmopolitické síly kapitálu, tak následkem internacionálního vědomí proletariátu. Vyvrcholením tohoto procesu bude společenství, v němž nezbyde nic kromě jedinců a lidského druhu jako celku, a kde budou jednotlivci přímo identifikovat svůj život, své schopnosti a činnosti jako společenské síly. K této nové totožnosti nebudou potřebovat zprostředkování společenských institucí, ani tradiční ná-

rodní svazky.

Avšak jak toho dosáhnout? Existuje nějaká technika této společenské transsubstanciacce? Marx na tuto otázku neodpověděl a lze se domnívat, že z jeho hlediska je otázka špatně položena. Nejde o hledání vhodné techniky na přeměnu společnosti po předchozím nakreslení obrazu žádoucí společnosti, ale o rozlišení a teoretické „vyjádření“ sociálních sil, které již existují a k této společnosti vedou. A vyjádřit je znamená prakticky posílit jejich energii, umožnit jim nezbytné sebepoznání a dovolit jim se uvědoměle identifikovat.

Praktická interpretace Marxova poselství mohla být různá podle toho, jaké hodnoty byly v doktríně pokládány za základní a jaké formule nám měly poskytnout klíč k celku. Nezdá se, že by bylo něco nepřijatelného v interpretaci, která se měla stát leninsko-stalinskou verzí marxismu, a kterou lze takto rekonstruovat:

Marxismus je hotový doktrinální celek, který je ve své teoreticky zralé formě totožný s třídním vědomím proletariátu. Marxismus je pravda jednak pro svou vědeckou důkaznost, jednak proto, že vyslovuje aspirace nejpokrokovější společenské třídy. Rozlišení pravdy v genetickém smyslu slova a ve smyslu obecném nikdy nebylo v doktríně jasné. Mělo se za nesporné, že „proletariát“ z titulu svého dějinného poslání má výsadní postavení, týkající se poznání, takže jeho představa o celé společnosti musí být správná. Tím způsobem se to, co mělo být „pokrokové“, automaticky stávalo také „pravdivým“ bez ohledu na to, zda tato pravda mohla být odůvodněna pomocí obecně akceptovaných zásad vědeckého postupu. Taková je zjednodušená forma Marxova pojetí třídního vědomí. Nároky strany na titul monopolního držitele pravdy jistě automaticky nevyplývaly z tohoto pojetí — tato rovnice vyžadovala dodatečně specificky leninskou teorii strany, v níž však nebylo nic antimarxistického. Marx sice nevypracoval žádnou zvláštní teorii strany, předpokládal však potřebu avantgardní skupiny, která měla vyjadřovat skryté vědomí dělnické třídy, a svou vlastní teorii také chápal jako výraz tohoto vědomí. Že „správné“ revoluční vědomí dělnické třídy má být vneseno zvenku do živelného hnutí dělníků — to byla myšlenka, kterou Lenin převzal od Kautského a doplnil důležitým dodatkem: jestliže ve společnosti rozdělené třídním bojem mezi buržoazií a proletariátem mohou existovat jen dvě základní ideologie, pak ideologie, která není proletářská, neboli není totožná s ideologií avantgardy, je nutně buržoazní. S ohledem na to, že dělníci nemohou vlastními silami vypracovat svou vlastní třídní ideologii, musí „produkovat“ ideologii buržoazní; jinak řečeno — to, co empirické, „spontánní“ vědomí dělníků může zrodit, je nevyhnutelně buržoazní světový názor. Marxistická strana je tedy jediným nositelem pravdy a zároveň

je zcela nezávislá na empirickém (tedy nutně buržoazním) vědomí dělníků (pomineme skutečnost, že strana musí někdy dělat taktické ústupky, aby příliš nepředběhla proletariát, o jehož podporu se uchází). Stejně zásady zůstanou v platnosti po uchopení vlády. Jako jediný držitel pravdy strana nejen může vůbec nepřihlížet (s výjimkou taktických ohledů) k nutně nezralému vědomí mas, ale ani nemůže jednat jinak bez zrady svého historického poslání. Strana zná „zákony historického vývoje“ i souvislosti mezi „základnou“ a „nadstavbou“, a proto v reálném empirickém vědomí lidí dokáže výborně rozlišit to, co má být zničeno jako přežitek z dřívějšího období. V této kategorii jsou nejen náboženské ideje, ale vůbec všechno, co způsobuje, že se myšlení lidí obsahově liší od myšlení vůdců. Diktatura nad myšlením je tímto pojetím třídního vědomí dokonale odůvodněna; strana skutečně ví lépe než společnost, jaké jsou pravé (na rozdíl od empirických) snahy, potřeby a myšlenky této společnosti. A když se duch strany vtělil do jednoho vůdce, čímž dosáhne nejvyššího projevu jednoty, obdržíme konečnou rovnici: Pravda = proletářské vědomí = marxismus = ideologie strany = ideje stranických vůdců = rozhodnutí vůdce. Teorie udělující proletariátu výsady poznání vrcholí tvrzením, že se soudruh Stalin nikdy nemýlí. V této rovnici není nic nemarxistického.

Pojem strany, jako jediného nositele pravdy a pokroku, byl samozřejmě silně podpořen výrazem „diktatura proletariátu“, který Marx dvakrát nebo třikrát použil bez vysvětlení. Kautský, Martov a jiní sociální demokrati mohli argumentovat, že při zmínce o diktatuře neměl Marx na mysli formu vlády, nýbrž její třídní obsah, a že nestavěl diktaturu proti demokratickému státu. Marx však v této souvislosti nic podobného neřekl a těžko bylo shledat něco zjevně chybného v přijetí slova „diktatura“ v obecném slova smyslu — tak, jak to učinil a jasně prohlásil Lenin: vláda založená zcela na násilí a neomezená žádným právem.

Kromě otázky historického oprávnění strany vnucovat svůj despotismus ve všech oblastech společenského života, také otázka obsahu tohoto despotismu byla rozřešena v souladu s Marxovými předpověďmi. Osvobozené lidstvo mělo zrušit rozdíl mezi občanskou společností a státem, odstranit všechny zprostředkující nástroje, které překážely jedincům dosáhnout dokonalé totožnosti s „celkem“, zbavit se buržoazní svobody, která vycházela z antagonismu soukromých zájmů, zničit systém námezdní práce, který nutil dělníky, aby se prodávali jako zboží. Marx však neřekl přesně, jak lze této jednoty dosáhnout, s výjimkou jednoho nesporného bodu: vyvlastnění vyvlastňovatelů, tj. zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Bylo možno tvrdit, že jakmile byl tento historický akt vyvlastně-

ní proveden, všechny zbývající společenské konflikty jsou jen projev zaostalé buržoazní mentality, která přetrvávala ze staré společnosti. Avšak strana ví, jaký je obsah správného vědomí, odpovídajícího novým výrobním vztahům, a je tedy přirozeně oprávněna likvidovat veškeré myšlenky tomuto obsahu odporující.

Jaká technika je tedy vhodná k dosažení té žádoucí jednoty? Její ekonomické základy byly již položeny. Bylo by sice možno tvrdit, že podle Marxe neměla být občanská společnost potlačena nebo nahrazena státem, nýbrž spíše stát měl odumřít, politická vláda se měla stát zbytečnou a pouze „správa věcí“ měla nadále být ponechána. Jestliže však stát nutně již je nástrojem dělnické třídy na její cestě ke komunismu, nemůže používat násilí proti „pracujícím masám“, ale maximálně proti pozůstatkům kapitalistické společnosti. A jak by „správa věcí“, neboli ekonomické řízení, mohla nezahrnovat disponování pracovními silami, neboli organizací celé pracující společnosti? Námezdná práce, a tím celý svobodný trh pracovních sil měly být odstraněny. Co se však stane, když lidé nejsou ochotni pracovat jen na základě komunistického nadšení? Je-li tomu tak, pak to samozřejmě znamená, že jsou spoutáni buržoazním vědomím, jehož zničení připadá právě státu. Jediná účinná cesta k odstranění námezdné práce je nahradit ji nucenou prací. Jak uskutečnit jednotu občanské a politické společnosti, když pouze politická společnost vyjadřuje správnou vůli lidu? Cokoliv se staví proti této vůli je také nutně odporem kapitalistické společnosti; zničení občanské společnosti státem je proto jediná možná cesta k jednotě. Kdo tvrdí, že se lidé musí nejdříve naučit a zvyknout si svobodně a bez donucení spolupracovat, musí odpovědět na otázku: kdy a jak může být taková výchova účinná? Je jisté v rozporu s Marxovou teorií počítat s tím, že taková výchova je možná v kapitalistické společnosti, kde pracující lid je pod mocným vlivem buržoazní ideologie; a neřekl snad Marx, že ideje vládnoucí třídy jsou vládnoucí ideje? Není beznadějně očekávat úplnou morální přeměnu společnosti v kapitalistickém řádu? Po uchopení moci je však výchova úkolem osvícené avantgardy společnosti; násilí se používá jenom proti „přežitkům kapitalismu“. Proto není třeba rozlišovat mezi vytvářením „nového socialistického člověka“ a čistým násilím; rozdíl mezi osvobozením a otroctvím tak musí být zahlazen.

Problém svobody v „buržoazním“ smyslu přestává mít v nové společnosti smysl. Cožpak neřekl Engels, že pravá svoboda je vymezena tím, jak dalece jsou lidé schopni podrobovat si přírodní prostředí a uvědoměle řídit společenské procesy? Je-li tomu tak, pak za prvé — čím je daná společnost technologicky pokročilejší, tím více má svobody; za druhé — čím více je život společnosti podroben jednot-

nému řízení, tím je svobodnější. Engels se nezmínil, že takové řízení nutně předpokládá svobodné volby nebo jiné buržoazní vynálezy tohoto druhu. Není důvodu k tvrzení, že společnost zcela řízená z jednoho centra despotické moci není dokonale svobodná v tomto zvláštním smyslu.

Je mnoho citátů, které lze z Marxe a Engelse uvádět ve prospěch teorie, že v celých lidských dějinách sloužila „nadstavba“ příslušným vlastnickým poměrům dané společnosti; že stát není „nic jiného“ než nástroj k udržování stávajících výrobních poměrů; že právo může být jen zbraní třídně určené moci. Z toho lze snadno a celkem správně vyvodit, že situace zůstává stejná i po uchopení moci, alespoň do doby, než by komunismus v absolutní formě získal vládu nad celým světem. Jinými slovy — právo je nástrojem politické moci „proletariátu“, a poněvadž právo je pouze technikou výkonu moci, přičemž jeho nejčastějším úkolem je sankcionovat násilí a klamat lid — pak je jedno, zda vítězná třída vládne s pomocí práva nebo bez něho; důležitý je třídní obsah vlády, nikoliv její forma. A dále — zcela věrohodný je závěr, že nová „nadstavba“ musí sloužit nové „základně“, což mj. znamená, že celý kulturní život má být podřízen politickým úkolům, tak jak je stanoví „vládnoucí třída“ hovořící ústy své nejuvědomělejší části. Proto také lze tvrdit, že všeobecný servilismus, jako vůdčí zásada kulturního života ve stalinském systému, byl správně vyvozen z teorie základny a nadstavby. Totéž platí o vědě. Cožpak Engels neřekl, že věda nemůže být ponechána sama sobě, bez filozofického, teoretického osvícení, nemá-li upadnout do nejrůznějších empirických nesmyslů? Právě toho se dovolávali sovětské filozofy a straničtí vůdci od samého počátku, aby zajistili filozofii — tzn. stranické ideologii — právo dozoru na veškerou vědu (pokud jde o obsah, nejen rozsah zájmů). Již ve dvacátých letech poukazoval Karl Korsch na zřejmou souvislost mezi nároky filozofie na vrchnostenské postavení a sovětským systémem ideologické tyranie nad vědou.

Mnoho kritických marxistů říkalo: „To byla karikatura marxismu“. Neodporuji tomu, jen bych dodal, že o karikatuře lze právem mluvit jen potud, pokud připomíná originál, jak je tomu právě v tomto případě. Nemám také námitek proti zřejmému faktu, že Marxovo myšlení bylo mnohem rozmanitější, bohatší a jemnější, než by se dalo předpokládat na základě několika citátů donekonečna opakovaných v leninsko-stalinské ideologii za účelem legalizace sovětského vládního systému. Tvrdil bych však, že tyto citáty nebyly podstatně deformovány, a že vysušená kostra marxismu, zbavená své složitosti, byla přijata sovětskou ideologií jako nadmíru zjednodušený, ale nepadělatelný průvodce po stavbě nové společnosti.

Není Stalinovým objevem, že celou teorii komunismu lze stručně vyjádřit větou „zrušení soukromého vlastnictví“; že nemůže existovat námezdná práce, neexistuje-li kapitál; že stát má převzít centralizovanou vládu nad všemi výrobními prostředky; že národní nepřátelství musí zmizet spolu s třídním antagonismem. Jak víme, jsou všechny tyto myšlenky přehledně vyloženy v Komunistickém manifestu — a nejen naznačují, ale jednoznačně předpokládají, že když se továrny a půda stanou státním vlastnictvím — a k tomu právě došlo v Rusku — společnost je v podstatě osvobozena; a právě to tvrdil Lenin, Trockij a Stalin.

Jde o to, že Marx skutečně a důsledně věřil, že lidstvo nemůže být „osvobozeno“ bez dosažení naprosté jednoty. Kromě despotismu však neexistuje technika vedoucí ke společenské jednotě; neexistuje jiný způsob ke zrušení napětí mezi občanskou a politickou společností než zrušení občanské společnosti; neexistují jiné prostředky k odstranění konfliktů mezi jednotlivcem a „celkem“ než zničení jednotlivce; není jiná cesta k „vyšší“, „pozitivní“ svobodě — na rozdíl od svobody „negativní“, „buržoazní“ — nežli likvidace této druhé. A kdyby bylo pravda, že celé lidské dějiny nutno chápat v třídních kategoriích, že všechny hodnoty, všechny politické a právní instituce, ideje, morální normy, náboženské a filozofické víry, umělecká tvořivost atd. nejsou „nic jiného než nástroje sloužící „skutečným“ neboli třídním zájmům (a existují v marxových dílech četné pasáže mluvící pro tuto doktrínu), pak je také pravda, že nová společnost musí začít rázným přerušением kulturní kontinuity se starou společností. Ve skutečnosti nelze kontinuitu přerušit úplně a v sovětské společnosti byla od začátku přijata zásada selektivní kontinuity, přičemž radikální hledání „proletářské kultury“ bylo pouze krátkodobou extravagancí, jež nebyla autorizována vedením strany; důraz na selektivní kontinuitu stoupal zároveň s rozvojem státu, zejména v důsledku jeho rostoucího nacionálního charakteru.

Podle mého mínění jsou utopie ve smyslu vize dokonale sjednocené společnosti nejen neuskutečnitelné, ale působí proti sobě, jakmile se snažíme je realizovat institucionálními prostředky; je tomu tak proto, že institucionalizovaná jednota a svoboda jsou ve vzájemném rozporu, společnost oloupená o svobodu může být sjednocena jen tak, že jsou projevy konfliktů násilím potlačeny, avšak konflikty nejsou odstraněny; tak či onak je jednota pouhou fikcí.

Nepopírám význam změn, které v sovětském systému nastaly po smrti Stalina, i když tvrdím, že politická kostra tohoto systému zůstala nedotčena. Jde však o to, že jakékoliv uznání byť omezeného vlivu trhu na výrobu a upuštění od ideologické kontroly nad některými oblastmi života nebo její uvolnění znamená zřeknout se mar-

xistické vize jednoty. Ve všech těchto změnách se spíše projevuje neuskutečnitelnost utopie a nelze je dobře interpretovat jako projevy návratu k „autentickému“ marxismu, bez ohledu na to, co „by tomu říkal Marx“.

Další, byť jistě ne poslední argumenty ve prospěch uvedené interpretace lze nalézt v samotné historii problému. Bylo by naprosto falešné tvrdit, že „nikdo nemohl předvídat“ takové výsledky Marxova humanistického socialismu. Ve skutečnosti to dost dlouho před revolucí předpověděli celkem přesně anarchisté, kteří tvrdili, že společnost spočívající na ideologických zásadách Marxových povede k otroctví a k despotismu. V tomto směru si alespoň lidstvo nemůže stěžovat, že je „Velká historie“ oklamala a překvapila nepředvídatelnými zvraty.

K problému, o němž jsme diskutovali, můžeme také přistupovat jako k otázce relativního vlivu genetických činitelů a činitelů prostředí ve společenském vývoji. Je velmi těžko oddělit relativní úlohu těchto činitelů dokonce i v genetických výzkumech, jestliže zkoumané vlastnosti nelze přesně definovat nebo mají-li spíše duchovní než fyzický charakter (jako „intelligence“). Je to tím obtížnější, když uvažujeme o závažnosti okolností „genetických“ a „prostředí“ ve společenském dědictví (zdeděná ideologie a náhodné podmínky, v nichž se jí lidé snaží uskutečnit). Je nesporná pravda, že v každém jednotlivém případě působí obě okolnosti, a že nemáme nástroje k výpočtu jejich relativní účasti a k jejímu kvantitativnímu vyjádření. Říci, že „geny“ (zdeděná ideologie) jsou beze zbytku odpovědné za tvar potomstva, by bylo zřejmě stejně naivní, jako tvrdit, že tento tvar lze zcela vysvětlit „prostředím“, to znamená náhodnými historickými událostmi (v případě stalinismu jsou tyto dvě extremistické interpretace vhodně vyjádřeny — i když žádná z nich není přijatelná — jako názor, že stalinismus nebyl „nic víc než“ kontinuaace carského impéria). Ačkoliv nejsme schopni provést výpočty a každému souboru činitelů připsat jeho správný podíl, můžeme se rozumně zamyslet nad tím, zda zralá forma byla anticipována v „genetických“ podmínkách.

Kontinuita, na kterou jsem se snažil upozornit, se stává ještě výraznější, když uvažujeme o přechodu od leninismu ke stalinismu. Celkovou tendenci bolševismu správně vypožorovaly a jeho důsledky dost přesně předpověděly hned po revoluci nebolševické frakce (menševici a liberálové); despotický charakter nového systému se brzy stal předmětem útoků v samotné straně dávno před konečným vytvořením stalinismu (dělnická opozice, pak levicová opozice, např. Rakovskij). Opožděná odpověď Trockého na výtky menševiků, kteří v třicátých letech viděli, že se všechny jejich předpovědi splnily

(„přece jsme říkali, že to tak bude“), je žalostně nepřesvědčivá: ano, řekl Trockij, oni předpověděli, k čemu dojde, ale úplně se mýlili; domnívali se, že despotismus nastane v důsledku bolševické vlády; ano, nastal — avšak v důsledku byrokratického převratu.

— *Qui vult decipi, decipiatur.* —

Z knihy *Lze spasit ďábla?*, vydané nakl. Aneks, Londýn 1983,

přeložil Polonicus (Praha).

